

Yay gecəsinin

Baba BABAYEV

filologiya elmləri doktoru, AMEA-nın N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun böyük elmi işçisi

İnsanın duyub qavradıqları, psixikasında baş verənlər, təbii ki, izsiz ötürmüş, az və ya çox hissəsi orada hişz olunur, hətta təkəkkürlərdə ömürlük qalır. Hər kəsə daha çox yaşlı vaxtında uşaqılıq illərində baş verənlərin psixikada izi, əlamətləri (hadisələrin dərəcəsiəndən, faciəviliyəndən, yoxsa digər qeyri-müəyyənlikdən asılı olaraq) işarələri mütləq yaddaşlarda qalır. Bu yaddaqlmalar insan xarakterinə malik xüsusiyyətlər olmaqla bir də informasiyanın fasiləsiz olaraq, mütəmadi toplanması qabiliyyətidir.

Tanınmış ədəbiyyatşünas, nəzəriyyəçi alim, professor Məmməd Əliyevin ömrünün yetmişinci baharında keçmişini xatırlaması, yaddaşını cəmləşdirib uşaqılıq illərini "Bir yay gecəsi"ndə (Bakı, "Elm və təhsil", 2018) toplayıb qələmə alması bizə təəccüblü görünmədi. Çünki Məmməd müəllimə daha yaxın, özünə pasibən bildiyi, əhatəsindəkilərlə ünsiyyət zamanı onun yaddaşına dəfələrlə müraciət etməsinin şahidi və ya iştirakçısı olmuşuq. Psixologiya nəzəriyyəsiəndə göstərilir ki, yaddaş üç mühüm proses nəticəsində yaranır və onlardan birincisi yaddasaxlamadır. Bu gedis prosesində insan beyninə daxil olan müxtəlif çalarlı məlumatların şərhli, identifikasiyası və kodlaşması ayrılır. O biri - hafizə prosesinin ikinci mərhələsi isə toplanmış məlumatlar bankının qorunması, nəhayət, üçüncü gedisatda, yaxud mərhələdə ixtiyarı və ya qeyri-ixtiyari yaddaşmadır. Məmməd müəllim povestində yaddaşından, təcrübəsiəndən istifadə edərək maraqlı, insanı üzən, bəzən də narahat edən, sevincirən, mübarizəyə səsləyən keyirir şər qüvvələr üzərində qələbəsinə oxucuda inam yaradan, təbii, canlı lövhələr yaratmağa nail olubdur. Uşaqılıq illərinin xatirələri olduğundan və bir kənddə baş verən əhvalatlar oxucu tərəfindən həvəslə oxunur. Müəllif illərlə yaddaşında qabar bağlamış, içində qövr edən xatirələrini - yaxşılı-pisli nə varsa olanları somimi bir dillə etiraf etməyə, sanki, üroyini boşaltmağa çalışmışdır.

Biz povestini yalnız kiçik bir məziyyətöləri üzərində dayanacağıq. Bu kiçik təhlil bizə Məmməd Əliyevin əsərindəki yaddaşın - xatirələrə döən nəstoljisinin bəzi vacib, didaktik, etnoqrafik, coğrafi, ailə-məişət, tarixi, mifoloji inanc xüsusiyyətlərim açmağa və eyni zamanda dağlarla Xəzər dənizi arasında yerləşən yurd yerinin ona təsiri, onu duyğusal etməsi haqqındakı fikrimizi təsdiqləməyə imkan verəcəkdir.

Səciyyəvi haldır ki, povest hadisələrinin yeri - Xızı (əsərdə məkanın rolu çox böyükdür) - varlıqla yoxluq, realılıqla sanki bu saat duman kimi dağılacaq və yox olacaq bir realılıq arasındadır. Təhkiyyənin təəssüfünə kondlərin viranə qalmış xarabalıqlara döən qalıqları sanki bərpə üçün lazım olan dayaqlardan məhrum olmuşdur. Bu geriliyin, inkişafdan qalmanın, sakinlərin doğma yurd-yuvalarından köçməsinin səbəbləri nədir? Dağlar və meşələr, təpələr və düzlər, qayalar üzərində bərqərar olan məkana Mərkəzi rəhbərliyin - Kreml funksionerlərinin milli müsəlman ölkələrindən biri kimi qiycacı və ya kəc baxması ilə əlaqədardır.

İlk baxışda mətdəki hadisələrin nağılıcsı macərəci təsiri bağışlaya bilər. Lakin çox kiçik miniatür həcmli povestdə realist ənənənin yaddaşlara

Məmməd Əliyev

Bir yay gecəsi

hopmuş xatirələr kimi bodii inikasını görürsən.

İctimai, siyasi, tarixi-coğrafi baxımdan da Məmməd Əliyev o dövr Azərbaycan tarixində cərəyan edən hadisələrə (Xızı və ətraf kondlərin təmsalında, bu məkanın Azərbaycanın bir parçası olmaqla) öz gənclik, tələbəlik mövqeyinə, öz dünyagörüşünə uyğun şəkildə dəyərlandırır, onları obyektiv təsvir edir. Məsələn, o, povestində dini və mistik proseslərin ictimai proseslərdən, övliyalara inamı sosializm ideyasından üstün tutur. (Evlərini oğurlayanların tutulmasında da qohumları da olsa millis işçilərdən daha çox inanc məsələsi ənə çəkilir). Ona görə yox ki, müəllif belə düşünür və belə istəyir, daha çox ona görə ki, Azərbaycan xalqı, müsəlman milli ruhu bunu tələb edir. Müəllif istedadlı, bacarıqlı, ali təhsil alan kənd gənçisi olsa da aydın dərək edir ki, müsəlman milli ruhunun

SOYUĞU

dərinliklərində (o illəri nəzərə alsaq) digər proseslər, yəni dini, azadlıq prosesləri cəsarət edən ki, bu da gec-tez ötürü olən sosial problemləri üstələməlidir. (O illər universitetlərdə bəzi demokrat tələbələrə müəllimlər xısn-xısn nəyisə desələr də, təbii ki, bunlar sirt olaraq qalırdı). Odur ki, gənc tələbə Məmməd də çevrəsində olan neqativ halları gördükə düşünürdü ki, bu millət gec-tez problemlər mənğənəsindən azad olaraq öz milli məcrasına və din yoluna qayıdacaqdır. Bu belə də oldu. Əsərdən aldığımız təəssürat belədir. Deməli, xətirə-povestdən hasil olan qənaət müəllifin şəxsi mülahizəsi, onun subyektiv istəyinin noticosi deyildir, bütün bunlar məhz həyatın və tarixin özünün qənaətidir. Əsər qeyri-adi, şedevr də deyildir. Bunu məzmunun nəqlində, cümlə quruluşunda, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadəsində görürük. (Yuxarıda etiraf etdik ki, müəllif peşokar yazıçı deyildir, heç iddiası da yoxdur). Lakin məndə toxunulan, qaldırılan, görünən problemlər yeni mənə və yeni ideya çalarları ilə üzə çıxır. Müəllifin mövqeyi sirt obyektivdir. Onun fikirlərini dərk edirsən, sadəcə bunların yerinə yetirilməsini sosializm prinsipi tələblərini nəzərə almadan nəinki müəyyən hissələrini, heç bir komponentini də həll etmək imkanı yoxdur, mümkün də deyildir.

Povestdəki obrazların çoxu təhkiyəçinin ya ailə üzvləri, ya da yaxın-uzaq qohumlarıdır. Bu əsərdə müəllif həm də özü qəhrəmandır. Düşünmək olardı ki, qəhrəmanın deyimlərinə, fikirlərinə istinadən müəllifin mövqeyini açmaq olar. Birincisi, burada müəllif və qəhrəman eyni şəxsdir. İkincisi isə başqa əsərlər olsaydı nəzəri cəhətdən bildirilərdi ki, qəhrəmanın sözü bütün məqamlarda müəllifin fikrini ifadə edə bilməz.

Povestdə tarixi, coğrafi yer adlarına, hadisələrə geniş yer verilməsi, övliyə, kənd, yoxuş, dağ, çay, düz və s. yer adlarının xatırlanması, Şah İsmayıl Xətəinin ən çox sevdiyi qadını Təcl xanımın ziyarət-gəhə çevrilən məzarı, sofovilərin hərbi köçlərinin bu yerlərdən keçib Şimala - Dağıstana getmələri və s. məsələlər tarixi fakt olaraq povestə məziyyətini artırən cəhətlərdəndir. Əsərdə 1918-ci ildə erməni quldur dəstələrinin Alxanlı kəndini viran edib, günahsız əhalini qanına qəltən etməsi - qılıncdan keçirməsi və ya evlərə yığıb yandırması səhnələrinin təsviri də faktoloji cəhətdən qiymətli məlumatlardır. Yaddaşını çözləyən təhkiyəçi yol boyu, at belində ötüb keçdiyi Quyubulaq, Əmirxanlı, Qarabağlı kəndlərinin sakinlərinin köçüb başqa yerlərdə məkan salmaları, baxımsızlıq ucbatından uçub-dağılmış evlərin qanqallıq içində itib batmasını ürək ağrısı ilə təsvir etməsi təbii və inandırıcı məqamlardandır.

Yaradıcılığın bütün sahələrində, o cümlədən nəsrində millətin tarixinə marağın oyanması, yaddaşın ortaya çıxması XX əsrin 80-ci illərindən başladı. Bədii nəsr bu keçid, yaxud mərhələdə fürsəti fəvta vermədi, milli tarixi yaddaşın faktları, hadisələri, obrazları bədii təhkiyəyə cəlb olundu. Söhbət müasir insanın onilliklər ərzində yasaq olunan qadağalardan sonra öz milli tarixinə qayıdışından, iç dünyasında qaysaq bağlamış olayların bədiiləşdirilməsindən gedir. Bu tipli nəsr nümunələrinə Elçinin "Mahmud və Məryəm", "Ağ dövrə", Y.Səmədoğlunun "Qətl günü". Çingiz Hüseynovun "Fətəli fəthi", Mövlud Süleymanlının "Köç" və başqa romanlarda tarixi mərhələlərimizin təsvirində rast gəlindi.

M.Əliyev də "Bir yay gecəsi" povestində tarixi-coğrafi baxımdan insan gözü önündə baş verən çox da uzaq keçmişdə olmayan (40-50 il), bu gün üçün də çağdaş hesab olunacaq olayları, bilavasitə, yaddaşını çözüb öz təəssüratında ortalığa qoyubdur.